

Scenario-Based Education in the Qur'an and Hadith

Ahmad Saeedi¹

1. Seminary of Qom, Qom, Iran.

mdavoudi@rihu.ac.ir

Received: 2025/07/04; Accepted 2025/09/09

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Introduction: One of the most important parts of education is the training methods. Sometimes the method that is considered in educating individuals is more important than the educational content itself and the desired result is tied to it. Sometimes a very good content with an inappropriate method has a completely opposite effect and causes negative results, and sometimes an average content with an appropriate method has a double effect on the trainee. The method discussed in this article is the scenario-making method, in which the trainer, by designing a scenario and actually implementing it, places the trainee in a position that will help him achieve his educational goals. Although psychology has discussed and conducted numerous experiments on scenario-based education, looking at this category from an educational perspective and using this method to achieve educational results, and not just educational ones, is the point of distinction of the present work from the research that has been conducted in relation to the use of scenarios in educational matters. Also, looking at this category not from the perspective of Western experiences and personal analyses, but from the perspective of the Quran and the Sunnah and measuring its effectiveness in the educational path of the infallibles is a more serious point of distinction in this article.

Research Method: The research method used in this article is the “qualitative content analysis” and “jurisprudential method”. Qualitative content analysis, by analyzing con-

cepts, terms, and relationships between these concepts, attempts to infer and reveal hidden patterns in the target text (Momenirad et al., 2013). The type of qualitative content analysis method in this article is “documentary analysis”. Documentary analysis is a library study of available documents and sources in contrast to case studies, ethnography, ethnographic methodology, and historical-comparative methods (Sadeghi Fasai and Erfanmanesh, 2015). In the jurisprudential method, the validity of the permissive and prohibitive evidence is assessed by examining the documentary and evidence, and finally, the final conclusion is reached by collecting acceptable evidence using a principled method. In other words, the jurisprudential method in inferring from narrations means the method that the jurist uses to understand and extract religious rulings from narrative texts (the Hadiths of the Infallibles). This method is a set of rules, principles, and criteria of ijthihad that help the jurist to correctly recognize and evaluate the narration and to infer the religious ruling based on it. In this method, both documentary and credibility checks are carried out, for example, the issuance of the narration is ensured, and then the reasons and content of the verse and narration are examined according to the principles of inference and with reliable criteria. Finally, by collecting evidence and resolving their conflicts in case of conflict, the final result is obtained.

Results: The purpose of education based on the Faranama is that if the trainee does not accept the educational effect, or the effect he accepts is superficial and needs more depth in the effect, or the teaching or educational effect itself is of great importance that it is not appropriate to do it normally, the instructor uses the Faranama and conveys the educational effect to the trainee and deepens it. In using the Faranama in education, the trainee can be an individual or a group, or it can be the people of a society, where the ruler here appears in the role of the instructor. On the other hand, the curriculum can be designed and implemented with the direct agency of the instructor or with the instructor’s foresight and role in the crisis and not the main agency in implementing the curriculum.

In the curriculums that were stated, special educational principles and methods have been used, which include the principle of gradualness in the steps of the curriculum, the principle of friendship with the trainee, the principle of considering the ability of the audience, as well as the method of using the center of gravity of the personality and the method of creating thirst that have been used in the curriculums stated. Gradual observance in the position of education means that the instructor refrains from hasty and hasty actions and,

considering the ability and capacity of the trainee, teaches him the educational content slowly to provide the ground for a deeper understanding and comprehension of the materials. Friendship and tolerance are a form of not harassing and insulting the trainee and also respecting his desires and interests in the education process. The center of gravity of personality is also an area of the existential and personality dimensions of a person that has value and importance for him and has a prominent role in his life and he is also particularly interested in it. Using the center of gravity for educational effectiveness is one of the important methods in education.

Discussion and Conclusion: The scenario-based education method is one of the methods that has been recently proposed in learning psychology, but this method was used by the prophets and the infallibles years ago and its nuances have been mentioned in verses and narrations. Among them are the verses about Prophet Abraham and the type of educational encounter with his people, which is shown in the case of worshiping the stars and also breaking the great idol. Also, the verses that are mentioned about the story of Prophet Moses and Prophet Khidr.

Narratives in which education based on the Faranama has been carried out, such as the story of Mufaddal and the pigeon hunters, the attraction of Hisham by Imam Sadiq, the attraction of Umar's grandson by Imam Kazim, and also the famous story of the moral sermon of the Messenger of God in the story of gathering firewood, are among the cases of education based on the Faranama that have been mentioned in the narrations. Considering this, the instructor must adhere to the life of the Infallibles and convey monotheistic concepts to the trainee with an appropriate program and Faranama. In other words, he must use the art of education and, using the tools of story, narrative, and Faranama, provide a kind of education in the heart of the scene for his audience and trainee. Not just holding classes and knowledge, but also educating his trainee in the heart of action, narrative, and Faranama.

Keywords: Faranama, Educational Method, Educational Principles, Quran and Narrations, Trainer and Trainee.

Cite this article: Saeedi, Ahmad (2026). Scenario-Based Education in the Qur'an and Hadith. *Journal of Islamic Education*, 21(55): 167-195.

تربیت مبتنی بر فرانامه (سناریو) روشی تربیتی در قرآن و روایات

¹⁰ احمد سعیدی^۱

۱. استاد حوزه علمیه قم، قم، ایران.

asaeeidi91@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۸

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: یکی از مهم‌ترین بخش‌های تربیت، روش‌های تربیت است. گاهی روشی که در تربیت افراد لحاظ می‌شود از خود محتوای تربیتی مهم‌تر بوده و نتیجه مطلوب به آن گره خورده است. گاه یک محتوای بسیار خوب با روش نامناسب اثری کاملاً عکس گذاشته و باعث نتیجه‌های منفی می‌شود و گاه یک محتوای متوسط با روشی مناسب اثری دوچندان روی متربی می‌گذارد. روشی که در این مقاله به آن پرداخته شده است روش فرانامه‌سازی یا سناریوسازی است به این صورت که مربی با طراحی یک فرانامه و اجرای واقعی آن، متربی را در موقعیتی قرار می‌دهد که او را به اهداف تربیتی خود برساند.

گرچه در روانشناسی در مورد تعلیم مبتنی بر فرانامه صحبت شده و آزمایش‌های متعددی انجام گرفته است اما نگاه به این مقوله از دریچه تربیتی و استفاده از این روش برای حصول نتایج تربیتی و نه صرفاً آموزشی، نقطه تمایز اثر پیش رو با پژوهش‌هایی است که در ارتباط با استفاده از سناریو در امور آموزشی انجام گرفته است. همچنین نگاه به این مقوله نه از دریچه تجربیات غربی و

تحلیل‌های شخصی بلکه از دریچه قرآن و سنت و کارآیی‌سنجی آن در سیره تربیتی معصومین (علیهم‌السلام) نقطه تمایز جدی‌تری در مورد این مقاله است.

روش تحقیق: روش تحقیقی که در این مقاله به کار رفته است روش «تحلیل محتوای کیفی» و «روش فقهی» است. تحلیل محتوای کیفی با واکاوی مفاهیم، اصطلاحات و ارتباطات بین این مفاهیم، سعی در استنباط و آشکار کردن الگوی‌های نهان در متن هدف را دارد (مؤمنی‌راد و دیگران، ۱۳۹۲). نوع روش تحلیل محتوای کیفی در این مقاله «تحلیل اسنادی» است. تحلیل اسنادی عبارت از بررسی کتابخانه‌ای اسناد و منابع در دسترس در مقابل مطالعه موردی، مردم‌نگاری، روش‌شناسی مردم‌نگارانه و روش تاریخی-تطبیقی است (صادقی فسانی و عرفان‌منش، ۱۳۹۴). در روش فقهی نیز با بررسی سندی و دلالتی ادله جوازیه و ادله ناهیه، به اعتبارسنجی آنها پرداخته و در آخر با جمع ادله قابل پذیرش با روشی اصولی به نتیجه نهایی رسیده شده است.

به عبارت دیگر روش فقهی در استنباط از روایات به معنای شیوه‌ای است که فقیه برای فهم و استخراج احکام شرعی از متون روایی (احادیث معصومین (علیهم‌السلام)) به کار می‌گیرد. این روش مجموعه‌ای از قواعد، اصول و موازین اجتهادی است که به فقیه کمک می‌کند روایت را به‌درستی بشناسد، ارزیابی کند و براساس آن حکم شرعی را استنباط نماید. در این روش هم بررسی سندی و اعتباری صورت می‌گیرد مثلاً نسبت به صدور روایت اطمینان حاصل شده و سپس به بررسی دلایل و محتوای آیه و روایت طبق اصول استنباط و با ضوابطی مطمئن پرداخته می‌شود. در آخر نیز با جمع ادله و برطرف کردن تعارض آنها در صورت تعارض، نتیجه نهایی به دست می‌آید.

نتایج: هدف از تربیت مبتنی بر فرانامه آن است که مربی اگر اثر تربیتی را قبول نکرده، یا اینکه اثری که قبول می‌کند سطحی بوده و نیاز به عمق بیشتری در اثر گذاری است و یا اینکه خود آموزه و یا اثر تربیتی از اهمیت بسزایی برخوردار است که شایسته نیست به صورت عادی صورت بگیرد، مربی از فرانامه استفاده کرده و اثر تربیتی را به مربی رسانده و عمق‌بخشی نماید. در استفاده از فرانامه در امر تربیت، مربی هم می‌تواند یک فرد یا گروه باشد و هم می‌تواند مردم یک جامعه باشد که حاکم در اینجا در نقش مربی ظاهر شده است. از طرف دیگر فرانامه می‌تواند با عاملیت مستقیم مربی طرح و اجرا شود و یا اینکه با آینده‌نگری که مربی دارد و ایفای نقش در بزنگاه‌ها این کار را کند و عاملیت اصلی در اجرای فرانامه نداشته باشد.

در فرنامه‌هایی که بیان شد اصول و روش‌های تربیتی ویژه‌ای استفاده شده است که عبارت است از اصل تدریج در گام‌های فرنامه، اصل رفق با متربی، اصل در نظر گرفتن توان مخاطب و همچنین روش استفاده از نقطه ثقل شخصیتی و روش تشنه‌سازی که در فرنامه‌های بیان شده استفاده شده است. رعایت تدریج در مقام تربیت بدان معناست که مربی از اقدامات عجولانه و شتاب‌زده خودداری نموده و با توجه به شناخت توان و ظرفیت متربی مفاد آموزشی را آرام آرام به وی تعلیم دهد تا زمینه برای فهم و درک عمیق‌تر مطالب فراهم شود. رفق و مدارا نوعی از عدم آزار و اهانت به متربی و نیز رعایت امیال و رغبت‌های وی در فرایند تربیت است. نقطه ثقل شخصیتی نیز عبارت است از حیطه‌ای از ابعاد وجودی و شخصیتی انسان که برای او دارای ارزش و اهمیت بوده و نقش برجسته‌ای در زندگی او داشته و علاقه خاصی نیز به آن دارد. استفاده از نقطه ثقل برای اثرگذاری تربیتی یکی از روش‌های مهم در تربیت است.

بحث و نتیجه‌گیری: روش تربیت مبتنی بر فرنامه (سناریو) یکی از روش‌هایی است که شبیه آن اخیراً در روانشناسی یادگیری مطرح شده است اما این روش توسط انبیاء و معصومین علیهم‌السلام سالیانی پیش مورد استفاده قرار گرفته و ظرائف آن در آیات و روایات مطرح شده است. از جمله آنها، آیاتی است که در مورد حضرت ابراهیم و نوع مواجهه تربیتی با قوم خود بوده که در قضیه پرستش ستارگان و همچنین شکستن بت بزرگ نمودار است. همچنین آیاتی که درباره داستان حضرت موسی و حضرت خضر علیهم‌السلام آمده است.

روایاتی که در آنها تربیت مبتنی بر فرنامه صورت گرفته است نیز مانند ماجرای مفضل و کبوتر بازاها، جذب هشام توسط امام صادق، جذب نواده عمر توسط امام کاظم و همچنین داستان معروف موعظه اخلاقی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در ماجرای جمع کردن هیزم‌ها از جمله موارد تربیت مبتنی بر فرنامه است که در روایات آمده است. با توجه به این مطلب مربی بایسته است که به سیره معصومین علیهم‌السلام تمسک کرده و با برنامه و فرنامه‌ای مناسب، مفاهیم توحیدی را به متربی منتقل کند. به عبارت دیگر باید هنر تربیتی به خرج داده و با ابزار داستان و روایت‌سازی و فرنامه‌سازی، نوعی تربیت در دل صحنه را برای مخاطب و متربی خود به همراه داشته باشد. نه اینکه صرفاً به برگزاری کلاس‌های درسی و معرفتی بسنده کرده بلکه در دل عمل و روایت و فرنامه متربی خود را تربیت کند.

واژگان کلیدی: فرانامه، روش تربیتی، اصول تربیتی، قرآن و روایات، مربی و متربی.

استناد: سعیدی، احمد (۱۴۰۵). تربیت مبتنی بر فرانامه (سناریو) روشی تربیتی در قرآن و روایات. مجله تربیت اسلامی ۲۱(۵۵): ۱۶۷-۱۹۵.

۱. مقدمه

یکی از مهم‌ترین بخش‌های تربیت، روش‌های تربیت است. گاهی روشی که در تربیت افراد لحاظ می‌شود از خود محتوای تربیتی مهم‌تر بوده و نتیجه مطلوب به آن گره خورده است. گاه یک محتوای بسیار خوب با روش نامناسب اثری کاملاً عکس گذاشته و باعث نتیجه‌های منفی می‌شود و گاه یک محتوای متوسط با روشی مناسب اثری دوچندان روی مربی می‌گذارد. روشی که در این مقاله به آن پرداخته شده است روش فرانامه‌سازی یا سناریوسازی است به این صورت که مربی با طراحی یک فرانامه و اجرای واقعی آن، مربی را در موقعیتی قرار می‌دهد که او را به اهداف تربیتی خود برساند.

گرچه در روانشناسی در مورد تعلیم مبتنی بر فرانامه صحبت شده و آزمایش‌های متعددی انجام گرفته است اما نگاه به این مقوله از دریچه تربیتی و استفاده از این روش برای حصول نتایج تربیتی و نه صرفاً آموزشی، نقطه تمایز اثر پیش رو با پژوهش‌هایی است که در ارتباط با استفاده از سناریو در امور آموزشی انجام گرفته است. همچنین نگاه به این مقوله نه از دریچه تجربیات غربی و تحلیل‌های شخصی بلکه از دریچه قرآن و سنت و کارآیی سنجی آن در سیره تربیتی معصومین (علیهم‌السلام) نقطه تمایز جدی‌تری در مورد این مقاله است.

این بیان در واقع نوآوری مقاله پیش رو نسبت به تحقیقات دیگری است که نزدیک به این مطلب است. در واقع این پژوهش، پژوهشی ابداعی است که فرانامه‌سازی را در امر تربیت مورد مذاقه قرار داده و همچنین از دریچه قرآن و سنت به آن نگاه کرده و آن را پرداخته است. بررسی تربیت مبتنی بر فرانامه در سیره تربیتی معصومین موضوع نویی است که تا به حال کسی به آن نپرداخته و این پژوهش اولین پژوهشی است که قدم به این وادی گذاشته است.

نزدیک‌ترین مفهوم به تربیت مبتنی بر فرانامه، اصطلاحی است در علم «روانشناسی یادگیری»^۱ به نام «آموزش مبتنی بر سناریو» که با نام اختصاری SBL^۲ از آن یاد می‌کنند. این مفهوم جدیدی در این علم بوده و مقالات متعددی هم در این زمینه توسط غربی‌ها نگاشته شده است. مانند مقاله «چرا مربیان باید یادگیری مبتنی بر سناریو را در نظر بگیرند» نوشته «لیو یا وی» که در آن بیان می‌کند چگونه در یک

1. Learning Psychology

2. Scenario-Based Learning

موقعیت SBL فراگیران در زندگی واقعی و سناریوهای موقعیتی غوطه‌ور هستند که به آنها اجازه می‌دهد مهارت‌های خود را بالا برده و دانش خود را زیاد کنند (Livia, 2017).

«سامر» و «محمد» نیز مقاله‌ای به نام «رویکرد یادگیری مبتنی بر سناریو برای تقویت تمرین‌های تفکر دانشگاه الازهر- دانشجویان- معلمان غزه در کلاس‌های آموزش فراگیر» نگاشته‌اند و در آن نشان می‌دهد که روش آموزش مبتنی بر فرانامه که نوعی آموزش و یادگیری عملی است چگونه در یادگیری فراگیران اثر می‌گذارد (Summer and Mohamed, 2022). مقاله «روش مطالعه موردی سناریو محور و کارکرد بخش از تولید تا مصرف از دیدگاه دانش‌آموزان دوره ابتدایی» نوشته «تتری» نیز نشان می‌دهد که روش تدریس بر پایه سناریو چگونه شکاف بین تئوری و عمل را در محیط یادگیری و آموزش پر می‌کند (Taneri, 2018, p 57) تحقیق دیگر «یادگیری مبتنی بر سناریو در آموزش آمار» نگاشته «مارپان» و «شریدر» است که در آن بیان می‌کند یادگیری بر پایه سناریو راه‌های موثری برای درگیر کردن دانش‌آموزان و ایجاد تسلط بر دانسته‌ها به آنها ارائه می‌دهد (Mariappan J. & Schrader P. S., 2004).

مقاله «رویکرد یادگیری مبتنی بر سناریو در آموزش آمار» نوشته «جواهر لعل» و «شریدر» نیز پژوهش دیگری است که بیان می‌کند این روش مبتنی بر درکی است که فراگیران را قادر می‌سازد تا مهارت و دانش را کسب کرده و حفظ نمایند. در چنین موقعیتی دانش‌آموزان باید در سناریویی قرار گیرند که در آن تصمیمات آنها بر رویدادهای بعدی اثر گذاشته یا آن را تغییر دهد که منجر به رویدادهای جدیدی از زندگی واقعی می‌شود (Jwaharlal & Schrade, 2004).

از جمله مقالاتی که در داخل کشور پیرامون آموزش مبتنی بر سناریو کار شده است می‌توان به مقاله «بررسی نقش آموزش مبتنی بر سناریو در تقویت یادگیری دانش‌آموزان» نوشته «نوزرپورشمی» «قاسمی» و «انصاری مطلق» اشاره کرد که به بررسی نقش آموزش بر پایه سناریو در افزایش مهارت و یادگیری دانش‌آموزان و بالا رفتن انگیزه آنها می‌پردازد. (نوزرپورشمی و همکاران، ۱۴۰۲) مقاله دیگر نیز «ارزیابی اثربخشی آموزش مبتنی بر سناریو به دو روش حضوری و ترکیبی بر یادگیری دانشجویان اتاق عمل» نوشته منتصری و همکاران است که در آن به اثربخش بودن آموزش مبتنی بر فرانامه در اتاق عمل و تأثیراتی که در بهبود یادگیری دانشجویان پزشکی دارد پرداخته شده است (منتصری و همکاران، ۱۴۰۲).

۲. روش تحقیق

روش تحقیقی که در این مقاله به کار رفته است روش «تحلیل محتوای کیفی» و «روش فقهی» است. تحلیل محتوای کیفی با واکاوی مفاهیم، اصطلاحات و ارتباطات بین این مفاهیم، سعی در استنباط و آشکار کردن الگوی‌های نهان در متن هدف را دارد (مؤمنی‌راد و دیگران، ۱۳۹۲). نوع روش تحلیل محتوای کیفی در این مقاله «تحلیل اسنادی» است. تحلیل اسنادی عبارت از بررسی کتابخانه‌ای اسناد و منابع در دسترس در مقابل مطالعه موردی، مردم‌نگاری، روش‌شناسی مردم‌نگارانه و روش تاریخی-تطبیقی است (صادقی فسانی و عرفان‌منش، ۱۳۹۴). در روش فقهی نیز با بررسی سندی و دلالتی ادله جوازیه و ادله ناهیه، به اعتبارسنجی آنها پرداخته و در آخر با جمع ادله قابل پذیرش با روشی اصولی به نتیجه نهایی رسیده شده است.

۳. مفهوم‌شناسی

فرانامه یا سناریو، داستان یا روایت یا توصیفی نظام‌مند از سلسله رویدادهایی که ممکن است در آینده رخ دهد (گروه واژه‌گزینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۲۰۸). با توجه به این تعریف فرانامه‌سازی یعنی ساختن داستان یا روایت با نگاه آینده‌پژوهانه و با در نظر گرفتن نظام حوادثی که ممکن است در آینده رخ دهد. مؤلفه‌های نظام‌مند، سلسله و آینده جزء ارکان تعریف سناریو هستند. لذا هر جا با این ۳ مؤلفه روبه‌رو بودیم می‌توان گفت که با یک سناریو مواجه هستیم.

تربیت از باب تفعل است که یا از ریشه «رب» به معنای اصلاح شیء (ابن‌فارس، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۳۸۱) یا «ربو» به معنای زیاد شدن و نمو و یا از «ربأ» به معنای بالا بودن و نظارت است (ابن‌فارس، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۴۸۳). واژه تربیت از جهت معنای اصطلاحی، معانی بسیار متعدد و پراکنده‌ای به خود گرفته است (هاشمی، ۱۳۸۸)، برخورداری از همه کمالات و زیبایی‌هایی که انسان قابلیت پذیرش آنها را دارد، آموزش مغز آدم به موجب قانون‌های طبیعت، نوسازی تجربه (مایر، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۱۴) فرایند ایجاد تغییرات تدریجی در یکی از ساخت‌های وجودی انسان به واسطه انسانی دیگر به منظور شکوفایی استعدادها از طریق اقدامات ایجابی و سلبی (اعرافی، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۱۴۱)، فرایند تغییر و تحول انسان به سوی کمال مطلوب (عالمزاده نوری، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۲۰۵)، پرورش دادن استعدادهای درونی (مظهری، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۵۴) از جمله تعاریفی است که از معنای اصطلاحی تربیت انجام داده‌اند.

با اخذ تعریف شهید مطهری از تربیت، تربیت مبتنی بر فرانامه را می‌توان پرورش استعداد های درونی انسان مبتنی بر ساخت داستان و روایتی که متشکل از سلسله حوادثی است که ممکن است در آینده رخ داده و شخص مربی از آنها آگاه بوده و طبق آن فرایند تربیت خود را طرح‌ریزی می‌کند، دانست.

۴. آیات و روایات پیرامون موضوع

در این بخش ابتدا به طرح مواردی در آیات و روایات پرداخته می‌شود که موضوع آنها تربیت با استفاده از روش فرانامه‌سازی است. در این بخش به سه بخش قرآن و سه روایت استناد شده و از حیث سندی و دلالی مورد مذاقه قرار می‌گیرند.

۴-۱. حضرت ابراهیم و پرستش ستارگان

اولین بخش از قرآن که با موضوع تربیت مبتنی بر فرانامه است، آیاتی است که به ماجرای حضرت ابراهیم در برخورد با پرستندگان خورشید و ماه و ستارگان اشاره می‌کند. در آنجا حضرت ابراهیم همراه آنان شده و در بازه‌های مختلف هر کدام از خورشید و ماه و ستارگان را به‌عنوان رب نام برده: «هذاربی» (انعام، ۷۶ و ۷۷ و ۷۸) و هنگامی که آنها افول کرده و از دیدگان مردم زایل شدند از آنها تبری جسته و نهایتاً خداوند را شایسته ربوبیت دانسته و اعلام کردند.

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَىٰ كَوْكَبًا قَالَ هَٰذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ (انعام، ۷۶) فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَٰذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِنْ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ (انعام، ۷۷) فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَٰذَا رَبِّي هَٰذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ (انعام، ۷۸) إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ (انعام، ۷۹).

یکی از وجوهی که مفسران در حل عبارت «هذاربی» حضرت ابراهیم و اعلام ربوبیت برای ستارگان و ماه و خورشید بیان کرده‌اند شبیه کردن انسان به قومی است که قصد هدایت آنها را داشته تا پس از اقامه بینه به‌عنوان عضوی از خودشان فساد عقیده آنان را به ایشان نشان دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۳۱۲) (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۵۰۲). این نوع جدال و احتجاج هم باعث انصاف بیشتر طرف مقابل شده و هم عصبیت او را از بین برده و باعث بیشتر گوش فرادادن به داعی و راهنما می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۷، ص ۱۷۷).

این نوع برداشت و احتمال به ظهور آیات نزدیک‌تر بوده و کسانی مثل علامه طباطبایی نیز این احتمال را نزدیک‌تر دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۷، ص ۱۷۶). این ماجرا و عمل حضرت ابراهیم نمونه‌ای از طراحی یک فرانامه برای استفاده تربیتی و نتیجه تربیتی است. از این جهت فرانامه است که سه مؤلفه اصلی نظام‌مند بودن، سلسله‌وار بودن حوادث و همچنین دید آینده‌نگری و پیش‌بینی حوادث در آن وجود دارد. به عبارت دیگر حضرت ابراهیم برای حصول نتیجه‌ای تربیتی، دست به طراحی یک فرانامه زد به این صورت که با ادعای پرستش تک‌تک خدایان دروغین مردم را با خود همراه کرده، سپس در هنگام مناسب، نقص هر کدام را به چشم مردم آورده و توجه آنها را به سمت وجود بی‌نقص خداوند یکتا رهنمون سازد.

۴-۲. حضرت ابراهیم و بت بزرگ

بخش دوم مربوط به واقعه‌ای است که حضرت ابراهیم برای رفتن به تجمع قوم خود که در بیرون شهر بود، خود را به مریضی زده و عذر رفتن می‌آوردند. چنانچه در روایت آمده که ایشان مریض نبودند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۱۰۰) سپس با بیرون رفتن مردم، همه بت‌ها جز بت بزرگ را شکسته و هنگامی که مردم به شهر برگشته و باخبر شده و به ایشان مظنون شدند شکستن بت‌ها را به بت بزرگ منتسب دانسته و فرمودند: «قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا» (انبیاء، ۶۳) در حالی که اصلاً یک تکه سنگ توانایی این کار را ندارد. در آنجا مردم به خود آمده و خود را ستمکار دانستند (انبیاء، ۶۴).

اینجا نیز با یک فرانامه تربیتی مواجه هستیم چراکه غرضی تربیتی یعنی به خود آمدن مردم و به اشتباه پی بردن آنها حاصل شده (هرچند در آخر ایمان نیاورند) و این هدف با روشی فرانامه‌ای و طرح یک سناریو محقق شده است. از این جهت فرانامه است چراکه دارای یک سلسله اتفاقات نظام‌مندی مانند عذرآوری، شکستن بت‌ها و انتساب شکستن به بت بزرگ بوده و هم اینکه با نگاه آینده‌پژوهانه روبه‌رویم. چراکه حضرت با پیش‌بینی اینکه مردم سراغش می‌آیند، برای بیدار کردن وجدان آنها، بت بزرگ را نشکست تا مقصر را آن بت جلوه دهد.

۴-۳. حضرت موسی و حضرت خضر

یکی از فرمانامه‌های تربیتی دیگری که در قرآن وجود دارد ماجرای همراهی حضرت موسی با حضرت خضر علیه السلام است. در این داستان وقتی حضرت موسی حضرت خضر را پیدا کرد از او تقاضای همراهی با حضرت خضر و کسب علم و رشد از او کرد (کهف، ۶۶). از این فراز می‌توان فهمید که موضوع، تربیت حضرت موسی توسط حضرت خضر است لذا فرمانامه مورد نظر فرمانامه‌ای تربیتی است. حضرت خضر ابتدا مخالفت کرده و علت را عدم صبر حضرت موسی بر همراهی ایشان بیان کرده و آن را امری طبیعی قلمداد می‌کنند؛ چراکه کارهایی که حضرت خضر انجام می‌دهد، علمی نهان پشت آن وجود دارد که حضرت موسی آن را ندانسته و طبیعتاً نمی‌تواند صبر کند (کهف، ۶۷ و ۶۸). اما حضرت موسی قول داد که اگر خدا بخواهد صبر کرده و نافرمانی نمی‌کند (کهف، ۶۹). حضرت خضر پس از این گفته، قبول کرده و شرط می‌کنند که حضرت موسی نباید در مورد کارهایی که حضرت خضر انجام می‌دهد، سؤالی پرسیده تا اینکه خود حضرت خضر در مورد آن کارها صحبت کند (کهف، ۷۰). سپس در ماجرای اول حضرت خضر وقتی سوار کشتی شده بود، شروع به سوراخ کردن کشتی کرد که با سؤال حضرت موسی روبه‌رو شد، در اینجا حضرت خضر متذکر شد که قبلاً گفته بود که تو صبر همراهی با من را نداری. حضرت موسی متنبه شده و درخواست عدم مؤاخذه به خاطر فراموشی از حضرت خضر کرد (کهف، ۷۱-۷۳). در ادامه ماجرای سفر، حضرت خضر نوجوانی را کشت که دوباره با سؤال حضرت موسی روبه‌رو شد که چرا نوجوانی را که گناهی ندارد کشتی؟ حضرت خضر دوباره به حضرت موسی یادآوری قراری که با هم داشتند را کرده و حضرت موسی قول داد که دیگر سؤال نپرسیده و اگر سؤال دیگری پرسید دیگر حضرت خضر با او همراهی نکند (کهف، ۷۴-۷۶).

در ادامه سفر به شهری رسیدند که اهل آن شهر از میزبانی برای آن دو ابا کرده و آنها را مهمان نکردند. حضرت خضر در آن شهر دیواری که نزدیک خراب شدن بود را درست کرد که در اینجا حضرت موسی به او گفتند که خوب بود به خاطر این کار دستمزدی می‌گرفتی که در اینجا حضرت خضر فرمود که اینجا محل فراق من و تو است چراکه دوباره قبل از آنی که نکته‌ای بگویم از آن سؤال پرسیدی. سپس به حکمت کارهایی که انجام داده بود پرداختند (کهف، ۷۷ و ۷۸).

حضرت خضر بیان کردند که علت سوراخ کردن کشتی آن بود که پادشاهی ظالم به دنبال کشتی‌های

سالم بود و آنها را غصب می‌کرد و این کار باعث نجات صاحبان کشتی از غصب شد. علت کشتن نوجوان، عاقبت بد او بود که ممکن بود والدین خود را نیز گمراه کند اما عوض آن نوجوان، خداوند فرزند صالحی به آنها اعطا می‌کند. علت تعمیر آن دیوار نیز آن بود که گنجی زیر آن دیوار پنهان بود که برای یتیمانی بود که پدری صالح داشتند. دیوار تعمیر شد تا آن یتیمان بزرگ شده و به گنج خود برسند (کهف، ۷۹-۸۲).

این ماجرا فرنامه تربیتی توسط حضرت خضر بود که روی حضرت موسی اجرا شد. از آنجا که در این داستان وقتی حضرت موسی حضرت خضر را پیدا کرد از او تقاضای همراهی با حضرت خضر و کسب علم و رشد از او کرد (کهف، ۶۶). می‌توان فهمید که موضوع، تربیت حضرت موسی توسط حضرت خضر است لذا فرنامه مورد نظر فرنامه‌ای تربیتی است. از آن جایی هم که سلسله حوادثی است که با نظم خاصی در کنار هم چیده شده و حضرت خضر از قبل، عدم صبر حضرت موسی بر این همراهی را دانسته و آنچه در آینده رقم می‌خورد را در ذهن داشت، می‌توان گفت که نوعی فرنامه است. سلسله حوادثی مانند تخریب کشتی، قتل غلام و ساخت دیوار که با نظم خاصی در کنار هم آمده و با دید آینده نگرانه اجرا شده اند چرا که حضرت خضر در ابتدای دیدار با حضرت موسی به ایشان فرمودند که تو بر همراهی من صبر نخواهی کرد و در عمل و طبق این سناریو این حقیقت را به او فهماندند. لذا این نوعی تربیت مبتنی بر فرنامه است که در آیات قرآن به آن اشاره شده است.

۴-۴. مفصل و کبوتربازان

در روایتی جالب، وقتی بعضی اصحاب امام صادق علیه السلام نزد ایشان آمده و از وکیل ایشان مفصل بن عمر به دلیل دوستی و همراهی با کبوتربازان و شراب‌خواران شکایت کرده و درخواست جلوگیری از این امر را داشتند، امام صادق نامه‌ای به مفصل نوشته و اصحاب را امر به رساندن آن نامه به مفصل کردند. اصحاب نزد مفصل رفته و او محتوای نامه را که مبنی بر خریدن مقدار زیادی وسایل برای امام بود به آنها بیان کرد و از آنها خواست که آن مقدار زیاد را فراهم کنند اما اصحاب وقت خواسته و آن مقدار مال را زیاد دانستند. مفصل بعد از این اعتراف، آنها را برای شب نگاه داشته و به آن جوانانی که سعایت مفصل را به خاطر آنان به امام صادق علیه السلام برده و آن جوانان را کبوترباز و شراب‌خوار معرفی کرده بودند، نامه را نشان داده و

آن جوانان در همان شب هر کدام به میزان زیادی از اموال را با خود آورده طوری که همان قدری که امام خواسته بود جمع شد. مفضل بعد از این اتفاق رو به اصحابی که سعایتش را کرده بودند کرده و گفت که فکر کردید خداوند به نماز و روزه اتان نیاز دارد (کشی، ۱۴۰۹، ص ۳۲۶).

این ماجرا نیز از آن جایی که با غرض تربیتی بوده به این معنا که اصحاب ساعی را متوجه اشتباه خود کرده و به آنها پیاموزد که دین و دینداری در چند بعد خاص منحصر نشده و ابعاد مختلفی دارد و اصحاب امام هم از طیف‌های مختلف هستند، فرانامه تربیتی عنوان دارد. فرانامه نیز از این جهت است که دارای حوادثی سلسله‌وار و نظام‌مند از جمله سعایت اصحاب، نوشتن نامه، نشان دادن نامه، اعتراف ناتوانی اصحاب و توانایی دوستان مفضل نسبت به انجام امر امام و سرعت ایشان است. همچنین با نگاهی آینده‌پژوهانه که این اتفاقات در آینده رقم خورده و اصحاب به اشتباه خود پی می‌برند است.

از لحاظ سندی گرچه این روایت مرفوعه بوده اما با توجه به اعتبار کتاب و نویسنده آن یعنی جناب کشی و همچنین محتوای روایت که با آموزه‌های دیگر اسلام در تعارض نیست می‌توان به عنوان یک مؤید به آن استناد کرد.

۴-۵. جذب هشام

در روایت جالب دیگری که ماجرای آشنایی و ارادت هشام بن حکم به امام صادق علیه السلام بیان می‌شود، عموی هشام که از مریدین امام صادق علیه السلام است بنا به درخواست خود هشام، او را نزد امام می‌آورد. در ابتدای دیدار، امام سؤالی از هشام می‌پرسد که او در جواب آن مانده و از امام فرصت می‌خواهد و امام نیز به او فرصت می‌دهد. هشام روزها به سؤال فکر کرد اما جوابی پیدا نکرد و آخر نزد امام بازگشته و امام جواب را به او فرمود. سپس امام سؤالی دیگر پرسید که آن جواب آن، فساد مذهبی که تا آن هنگام هشام بر آن مذهب بود را آشکار می‌کرد. هشام با شنیدن آن سؤال بر حیرت و سردرگمی‌اش افزوده شد و روزهایی با همین حیرت و ناراحتی سپری کرد تا اینکه دوباره از عموی خود خواست تا برای بار سوم از امام وقت ملاقات بگیرد.

اما این دفعه امام فرمود که هشام در مکانی خاص منتظر امام باشد تا ایشان بیایند. وقتی عموی هشام این خبر را به هشام داد هشام خوشحال شده و سریعاً به آن مکان رفت و منتظر امام شد. اما هنگامی که

امام آمد و نزدیک هشام شد، آنچنان هیبت امام هشام را گرفت که هشام سؤال خود را فراموش کرده و توان حرف زدن پیدا نکرد. امام نیز که این حال هشام را دید، چیزی نگفته و بر مرکب خود زده و دور شد. هشام وقتی این صحنه را دید فهمید که این هیبت هیبتی زمینی نبوده و دین حق از آن امام صادق علیه السلام است لذا از مذهب خود برگشته و دین حق را برگزید و از بزرگان اصحاب امام صادق شد (کشی، ۱۴۰۹، ص ۲۵۶). این ماجرا نیز از آنجا که با غرض تربیتی بوده چراکه نتیجه‌ای که حاصل شد، تغییر مذهب هشام به دین حق و جذب او بود. از آنجا نیز فرانامه است که سلسله حوادثی پشت سر هم با نظامی واحد اتفاق افتاده که نگاه به آینده نیز در آن بوده چراکه امام صادق علیه السلام ابتدا هشام را در بحث علمی مغلوب کرده سپس فساد عقیده‌اش را به او بیان کرد و بعد از آن با ایجاد صحنه‌ای جالب، دل هشام را به سمت دین حق کشاند. این روایت نیز گرچه مرفوعه است اما مانند روایت گذشته با توجه به اعتبار کتاب و نویسنده و همچنین محتوای روایت می‌تواند به‌عنوان مؤید قرار بگیرد.

۴-۶. جذب نواده عمر

یکی دیگر از روایات، روایتی است که ماجرای بین امام کاظم علیه السلام و یکی از نوادگان عمر را بازگو می‌کند. در این روایت پس از آنکه یکی از نوادگان عمر امام کاظم علیه السلام را با زبان خود آزار داده و حتی به امیرالمؤمنین علی علیه السلام نیز ناسزا می‌گفت، امام در مقابل واکنش اصحابشان نسبت به قتل آن شخص نهی فرموده و بسیار آنها را از این کار منع کردند.

سپس مزرعه آن شخص را پیدا کرده، با مرکب خود داخل مزرعه او شده و از میان زراعت او عبور کردند که شخص فریاد زده و به حضرت اعتراض کرد که چرا زراعت من را از بین می‌بری تا اینکه امام علیه السلام نزد شخص رسیده و با روی خوش با او برخورد کرده و از خسارتی که خودشان به مزرعه آن شخص وارد کرده سؤال کردند. نواده عمر ارزیابی خسارت وارده را صد دینار بیان کرد، امام از قیمت کل آن زراعت سؤال کردند که او قیمت کل آن را دویست دینار تخمین زد. سپس امام کیسه‌ای درآورده که درونش سیصد دینار بوده و به آن شخص داده و برای او دعای رزق کردند. آن شخص نیز برخاسته و سر امام را بوسید و از امام معذرت‌خواهی کرد. پس از این ماجرا دیگر آن شخص از امام بدگویی نکرده و وقتی او را دید گفت خداوند می‌داند که رسالتش را کجا قرار دهد (مفید، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۳۳).

این ماجرا نیز که غرضی تربیتی داشته که حب امام را در دل شخصی معاند ایجاد کرده مبتنی بر فرانامه است چراکه سلسله حوادثی است که به صورت نظام‌مند و با نگرشی آینده‌پژوهانه چیده شده از سکوت مقابل توهین آن شخص تا بردن کیسه دینار و خسارت به زراعت او و مواجهه با او با روی خوش و حساب کردن خسارت و اعطای بیشتر به او همه تحت یک سناریو بوده که باعث اثرات تربیتی و حصول نتیجه تربیتی شده است.

۴-۷. جمع حطب

در روایتی از امام صادق (ع) آمده است که روزی رسول خدا ﷺ با اصحابشان در زمینی خشک اتراف کردند، حضرت به اصحاب فرمودند که بروید و به دنبال چوب و هیزم بگردید، اما اصحاب عرض کردند که اینجا زمینی خشک است و هیزم ندارد. رسول خدا دستور دادند که هر کدام از آنها بروند و بگردند و به اندازه‌ای که هیزم پیدا کرد با خود بیاورد. اصحاب نیز این کار را انجام داده و هیزم زیادی جمع شد. در آنجا بود که رسول خدا فرمودند که گناهان نیز این‌گونه جمع می‌شوند لذا از گناهان کوچک دوری کنید (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۸۸).

این ماجرا، از آنجا که غرض و نتیجه‌ای تربیتی دارد، جزء فرانامه‌های تربیتی قلمداد می‌شود. همچنین از آنجایی که اتفاقاتی سلسله‌وار و نظام‌مند، مانند طلب هیزم در زمینی خشک، امر به جستجو، جمع شدن مقدار قابل توجهی هیزم و بیان نکته تربیتی با نگاهی آینده‌پژوهانه و دوراندیشانه است جزو روش فرانامه‌ای به حساب می‌آید. سند روایت نیز گرچه مجهول است اما با توجه به اعتبار کتاب کافی و همچنین جناب کلینی و محتوای خود حدیث قابل پذیرش و استناد است.

۵. دلالت یابی آیات و روایات

در این قسمت پس از استخراج و بیان موارد استفاده شارع مقدس از فرانامه در امر تربیت، به دلالت پژوهش آیات و روایاتی که بیان شد پرداخته می‌شود.

۵-۱. هدف از تربیت مبتنی بر فرانامه

وقتی نمی‌شود یک آموزه تربیتی، مهارت اخلاقی و یا عقیده را به صورت مستقیم و صریح به مربی گفت، و یا اینکه با این روش تأثیرپذیری کمی در او به وجود می‌آید، مربیان به سراغ روش‌های غیرمستقیم می‌روند که یکی از آنها تربیت مبتنی بر فرانامه است. تربیت مبتنی بر فرانامه، معمولاً برای مربیانی که در حالت مستقیم و صریح تربیت نشده و یا اثرپذیری آنها کمتر است به کار می‌رود. علاوه بر این مورد، در جایی که مربی، آموزه یا مهارت و یا عقیده که ای که می‌خواهد در مربی به وجود بیاورد مورد مهمی بوده و گرچه با استفاده از روش مستقیم و صریح، مربی اثر می‌گیرد اما جا دارد که اثری عمیق‌تر درون او به وجود بیاید نیز، مربی دست به تربیت مبتنی بر فرانامه می‌زند.

چنانچه در فرانامه حضرت ابراهیم و پرستش ستارگان، یکی از وجوهی که مفسران در حل عبارت «هذا ربی» حضرت ابراهیم و اعلام ربوبیت برای ستارگان و ماه و خورشید بیان کرده‌اند شبیه کردن انسان به قومی است که قصد هدایت آنها را داشته تا پس از اقامه بینه به‌عنوان عضوی از خودشان فساد عقیده آنان را به ایشان نشان دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۳۱۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۵۰۲). این نوع جدال و احتجاج هم باعث انصاف بیشتر طرف مقابل شده و هم عصیت او را از بین برده و باعث بیشتر گوش فرادادن به داعی و راهنما می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۷، ص ۱۷۷).

این نوع برداشت و احتمال به ظهور آیات نزدیک‌تر بوده و کسانی مثل علامه طباطبایی نیز این احتمال را نزدیک‌تر دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۷، ص ۱۷۶). حضرت ابراهیم خود را همراه آنان کرده البته نه از این جهت که واقعاً اعتقاد به ربوبیت ستارگان و ماه و خورشید داشته باشد بلکه برای اینکه بتواند تأثیر بیشتری روی مخاطبان خود و اقوامی که این پدیده‌ها را شریک خداوند قرار داده بودند بگذارد.

همچنین در قضیه شکستن بت‌ها توسط حضرت ابراهیم، شکستن بت بزرگ و ارجاع مردم به بت بزرگ به‌عنوان مقصر و شکننده بقیه بت‌ها، همه اینها را مقدمه دانسته‌اند برای اینکه خود قوم به این نتیجه برسند که بت‌ها سخن نگفته و قادر به انجام کاری نیستند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۴، ص ۳۰۱). چنانچه در ادامه نیز نتیجه این سناریوسازی توسط حضرت ابراهیم نمایان شده و قوم حضرت ابراهیم، خود را ظالم خطاب می‌کنند (انبیاء، ۶۴).

یا در قضیه جناب مفضل نیز امام صادق (ع) می‌توانست صریح و مستقیم علت همنشینی مفضل با

کبوتر بازها را بیان کند اما هم احتمال عدم پذیرش برخی اصحاب و یا شک آنها در این مورد وجود داشت و هم آموزه‌ای که امام صادق دنبال آن بودند که همان جامعیت در دینداری و اهمیت نظام و تعاملات اجتماعی بود، شیوا و بین به اصحاب منتقل نمی‌شد لذا با چیش فرانامه مناسب، هم شک‌ها را از بین برده و هم تأثیری عمیق در اصحاب خود ایجاد کردند.

در فرانامه جذب هشام نیز امکان تربیت مستقیم و صریح وجود نداشته و به نتیجه نمی‌رسید چراکه هشام جوانی اهل جدل و مغرور بوده و باید ابتدا در فرانامه‌ای خاص غرور او شکسته، مذهبش زیر سؤال رفته و از لحاظ شخصیتی تحت تأثیر هیبت امام قرار گرفته تا جذب او میسر شود. به عنوان مثال امام صادق (علیه السلام) می‌توانستند در آخرین دیدار دوباره او را به خانه خود دعوت کنند اما در صحرا قرار گذاشته و با هیبتی خاص وارد شدند تا از لحاظ فضا سازی محیطی، همه عناصر مهیا شکستن غرور هشام و خضوع او در برابر هیبت امام شود.

۵-۲. مخاطبان تربیت (اصل و کیفیت پذیرش)

همان‌طور که در قسمت اهداف تربیت مبتنی بر فرانامه بیان شد، این روش برای کسانی است که یا در حالت مستقیم و عادی، اثر نگرفته، یا اثری که گرفته به میزان مطلوب نبوده و یا اینکه اثر تربیتی که مربی به دنبال آن است از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است که مربی نمی‌خواهد این آموزه را مثل بقیه آموزه‌ها فرا بگیرد. این مطلب را می‌توان در فرانامه‌هایی که بیان شد دید.

در فرانامه جذب هشام و یا جذب نواده عمر اگر اثر تربیتی که در اولی جذب هشام به مکتب تشیع و در دومی ایجاد محبت امام در دل بود صراحتاً در اول بیان می‌شد هیچ‌کدام از آن دو قبول نمی‌کردند بلکه باید با طرح سناریو و چیدن مناسب مقدمات و فضا سازی درست آن، این اثر ایجاد می‌شد. همچنین در فرانامه حضرت ابراهیم و پرستش ستارگان و فرانامه حضرت ابراهیم و بت بزرگ نیز با این چنین مخاطبانی مواجهه صورت گرفته که اگر آموزه و اثر تربیتی در همان اول بیان می‌شد، قبول نکرده و اثر نگرفته بلکه باید در قالب فرانامه این کار صورت می‌گرفت.

در فرانامه جمع خطب، مخاطبان این گونه نبودند که اگر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) صراحتاً آموزه مورد نظر را که عبارت باشد از جمع شدن گناهان صغیره انسان را به تباهی می‌کشاند، در همان ابتدا بیان می‌فرمودند، اثر

داشت اما اثر عمیق و ماندگار در دل و ذهن مخاطبان نداشت لذا تحت فرمانامه قرار گرفت تا اثر عمیق‌تری بگذارد. همچنین در فرمانامه مفضل و کبوتربازان این‌گونه نبود که اصحاب گفته امام صادق (علیه السلام) در مورد لزوم معاشرت مفضل با کبوتربازان را قبول نکنند اما آن اثر بایسته و عمیقی که باید حاصل می‌شد، حاصل نمی‌شد. باید ذیل فرمانامه این آموزه منتقل می‌شد تا لزوم جامع‌نگری در اسلام و توجه به بعد اجتماعی تشکیلات شیعی به جان و دل اصحاب می‌نشست.

در فرمانامه حضرت موسی و حضرت خضر و این‌گونه نبود که مخاطب تربیت و متریبی شک داشته یا اثر را قبول نکنند یا حتی اثر در او عمیقاً ایجاد نشود چراکه متریبی یکی از انبیای اولوالعزم بوده و عبودیت و اطاعت محض داشته اما مطلب و آموزه‌ای که حضرت خضر می‌خواهد به او منتقل کند، آموزه بسیار مهمی است و اثر تربیتی هرچه عمیق‌تر ایجاد شود بهتر است لذا مریبی از هرچه به‌عنوان ابزار تربیت در اختیار دارد استفاده کرده که یکی از آنها آوردن آن آموزه در قالب فرمانامه است.

۵-۳. مخاطبان تربیت (فرد یا اجتماع)

مخاطبان فرمانامه تربیتی از حیث دیگر هم مخاطب فردی می‌تواند باشد و هم مخاطب اجتماعی. به عبارت دیگر روش استفاده از فرمانامه در امر تربیت چنانچه در آیات و روایات آمده است هم می‌تواند نسبت به فرد متریبی صورت بگیرد و هم می‌تواند نسبت به یک جامعه به کار رود. در فرمانامه‌های حضرت موسی و حضرت خضر، مفضل و کبوتر بازها، جذب هشام، جذب نواده عمر و جمع حطب، فرمانامه تربیتی روی فرد یا افراد محدودی که صدق گروه به آنها جایز است انجام گرفته است. اما در فرمانامه‌های حضرت ابراهیم و پرستش ستارگان و همچنین حضرت ابراهیم و بت بزرگ، فرمانامه نسبت به آحاد یک جامعه طرح‌ریزی و اجرا شده است.

با توجه به مطلب بالا می‌توان نتیجه گرفت که استفاده از فرمانامه در امر تربیت هم نسبت به تربیت فردی و گروهی می‌تواند وجود داشته باشد و هم می‌تواند نسبت به تربیت اجتماعی به کار رود. می‌توان گفت هم مریبی می‌تواند نسبت به گروه خود و یا عضوی از اعضای گروه خود از فرمانامه تربیتی استفاده کند و هم حاکم و ولی جامعه می‌تواند نسبت به جامعه و اجتماع خود از فرمانامه به‌عنوان روشی برای تربیت مردم جامعه خود استفاده کند.

۴-۵. عاملیت در فرانامه

می‌توان از نگاهی دیگر فرانامه‌هایی که در بالا بیان شد را به دو دسته تقسیم کرد. دسته اول فرانامه‌هایی که شخص مربی عاملیت مستقیم در طرح و اجرای فرانامه داشته است. مثل فرانامه مفصل و کبوتربازها که خود امام صادق (علیه السلام) و مفصل نقش اصلی در طرح و اجرای این فرانامه ایفا کردند و علاوه بر اینکه با آینده‌نگری به دنبال اثری تربیتی بر اصحاب بودند، خودشان یک موقعیت تربیتی را ایجاد کرده و با چینی منظم به هدف تربیتی رسیدند.

گاهی نیز خود مربی در فرانامه، عاملیت مستقیم نداشته اما با آینده‌نگری موفق خود، مراحل و اتفاقات آینده را در نظر گرفته و مربی را با گفته‌های خود هدایت می‌کند، مثل فرانامه حضرت ابراهیم و پرستش ستارگان که خود حضرت ابراهیم، ستارگان را ناپدید نکرده اما می‌دانست که ناپدید شده و در آن هنگام تذکر تربیتی خود را به مردم داده و آنها را به خود آورد.

فرانامه‌های حضرت ابراهیم و بت بزرگ، حضرت موسی و حضرت خضر، جذب هشام، جذب نواده عمر و جمع خطب نیز جزء فرانامه‌هایی است که مربی در آنها عاملیت مستقیم داشته و او کسی است که طرح فرنامه را چیده و موقعیت اجرای آن را آمده کرده و در هنگامه خود، آن مطلب و اثر تربیتی که دلخواهش است را محقق می‌کند.

۵-۵. اصول و روش‌های تربیتی در فرانامه‌ها

در ادامه برخی از اصول و روش‌های تربیتی که در فرانامه‌های ذکر شده به کار رفته است مورد بررسی قرار می‌گیرد تا خواننده را با جزئیات برخوردهای تربیتی و نکات مورد لحاظ در فرانامه‌های تربیتی آشنا کند.

اصل تدریج در گام‌های فرانامه

یکی از اصول تربیتی که باید در فرانامه رعایت شود، اصل تدریج است. رعایت تدریج در مقام تربیت بدان معناست که مربی از اقدامات عجولانه و شتاب‌زده خودداری نموده و با توجه به شناخت توان و ظرفیت مربی مفاد آموزشی را آرام آرام به وی تعلیم دهد تا زمینه برای فهم و درک عمیق‌تر مطالب فراهم شود. تدریج به یک معنا رعایت مراحل رشد مربی است تدریج طبق این معنا در نظر گرفتن اقتضائات و

شرایط سنی متربیان در فرایند تربیت است از این روش‌ها و اقدام از سوی مربیان در نظر گرفته می‌شود براساس مراحل رشد در هر مرحله متفاوت از مرحله دیگر است (کاظمی و همکاران، ۱۴۰۱).

در ماجرای جذب هشام توسط امام صادق علیه السلام، این اصل قابل مشاهده است. امام صادق علیه السلام ابتدا عقیده هشام را زیر سؤال نبرد بلکه با مقدمه‌سازی و در ملاقات دوم، سؤال پرسیدند که مذهب وقت هشام را زیر سؤال می‌برد. یعنی امام به تدریج باعث تغییر مذهب هشام شده و او را به دین حق آورد و در همان ابتدا و به صورت دفعی حرف آخر را بیان نکرده بلکه با مقدمه‌سازی و تدریج بستر را برای تغییر مذهب هشام فراهم آوردند.

اصل رفق با متربی

یکی دیگر از اصول تربیتی که باید در فرآیند رعایت شود، اصل همراهی و رفق با متربی است. رفق و مدارا نوعی از عدم آزار و اهانت به متربی و نیز رعایت امیال و رغبت‌های وی در فرایند تربیت است (اعرافی و همکاران، ۱۴۰۱). این اصل در ماجرای حضرت ابراهیم و پرستش ستارگان به کار رفته است که ایشان ابتدا نیامده تا پرستش آنها را زیر سؤال ببرد و یا هنگامی که مثلاً ستارگان افول کردند، آن هنگام بگوید که این پرستش پرستش درستی نیست، بلکه خود را همراه آنان کرده، رعایت امیال و رغبت‌های آنان را کرده و حتی ادعای پرستش ستارگان نموده و با همراه کردن آنان در جای مناسب، با سؤال و بحثی که مطرح کرد وجدان آنها را بیدار کرد.

یا در فرآیند جذب نواده عمر توسط امام کاظم علیه السلام نیز اصل رفق و مدارا نسبت به شخص خاطی انجام شد. آنجایی که آن شخص به حضرت جسارت کرد و حضرت اصحاب را از برخورد با او منع کرده و از آن شخص خاطی گذشته و چیزی به آن نگفتند. همچنین در فرآیند حضرت خضر و حضرت موسی نیز رفق حضرت خضر در این ماجرا واضح است که ایشان دو بار از عدم صبر حضرت موسی چشم‌پوشی کرده و در هر بار فقط قولی که داده بود را یادآور شده و تند و تیز با او برخورد نکرده و رفق را سرلوحه کار خود می‌کنند.

اصل در نظر گرفتن توان مخاطب

یکی از اصول مهم در تربیت در نظر گرفتن توان مخاطب و تربیت بر مبنای آن است. مربی نمی‌تواند فرای توان مربی به او برنامه داده و امر و نهی کند. چنانچه در روایات نیز به این مطلب اشاره شده است که کسی که رتبه بالاتری از ایمان را دارد به آنکه رتبه پایین‌تری دارد، بیش از توان به او تحمل نکند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۲). این اصل در فرانامه حضرت ابراهیم و پرستش ستارگان، فرانامه حضرت ابراهیم و بت بزرگ و همچنین فرانامه جذب نواده عمر به چشم می‌خورد. چراکه آنچه حضرت ابراهیم از مخاطبان خود خواسته بود، اعمال شاق عبادی نبود بلکه صرفاً پذیرش وحدانیت خداوند متعال است. و یا امام کاظم (علیه السلام) نیز چنانچه از نتیجه برمی‌آید، از نواده عمر محبت و ولایت به معنای تام را منظور نداشتند بلکه صرف تغییر بغض به حب در نظر مبارکشان بوده است.

در فرانامه حضرت موسی و حضرت خضر نیز توجه به این مطلب شده است. در همان ابتدا حضرت خضر توان حضرت موسی را در نظر گرفته و می‌داند که او و هر انسانی به آنچه علم ندارد نمی‌تواند صبر کند و این نکته را هم به حضرت موسی گوشزد می‌کند. لذا در ادامه نیز با توجه به این مطلب به حضرت موسی خرده‌گیری نکرده و فقط قوی که داده بود را یادآور می‌شود.

روش استفاده از نقطه ثقل شخصیتی

نقطه ثقل شخصیتی عبارت است از حیطه‌ای از ابعاد وجودی و شخصیتی انسان که برای او دارای ارزش و اهمیت بوده و نقش برجسته‌ای در زندگی او داشته و علاقه خاصی نیز به آن دارد. استفاده از نقطه ثقل برای اثرگذاری تربیتی یکی از روش‌های مهم در تربیت است. به‌عنوان مثال برای کسی که مال دنیایی در زندگی اش اهمیت خاصی داشته و ارزش بالایی دارد، با استفاده از مال دنیا می‌توان در او اثرگذاری بیشتری داشت چنانچه امام کاظم (علیه السلام) نیز در قضیه جذب نواده عمر با استفاده از مال دنیا علاوه بر اخلاق نیکو این کار را انجام دادند. یا امام صادق (علیه السلام) در قضیه جذب هشام بن حکم نیز که با استفاده از بحث‌های علمی کلامی اثرگذاری بالاتری بر هشام داشتند. چراکه نقطه ثقل هشام و آن حیطه‌ای از ابعاد وجودی او که برای او ارزش بالایی داشته و در زندگی او هم جایگاه بالایی داشته، بحث‌های کلامی بود.

روش تشنه‌سازی

یکی از روش‌های مهم در تربیت، تشنه‌سازی متربی برای بیان معارف و یا ایجاد مهارت درون او است. این روش با نام «تشنگی در دانش»^۱ در بعضی از منابع غربی شناخته می‌شود (Marianna, 2019 & Catherine). این روش عبارت است از اینکه مربی و معلم با انجام کاری مثل امتناع اولیه از پذیرش و تعلیم، نوعی تشنگی و طلب بیشتر در متربی و شاگرد نسبت به آن مطلبی که در نزد او است ایجاد کند. این کار اشتیاق متربی را بیشتر کرده و پای‌بندی او را به آموزه‌هایی که فرامی‌گیرد بیشتر می‌کند.

این روش در فرانامه جذب هشام توسط امام صادق (علیه السلام)، به چشم می‌خورد. امام صادق (علیه السلام) با پرسیدن سؤال از هشام و رها کردن او برای پاسخ نوعی تشنگی نسبت به آن جوابی که در نزد ایشان است برای هشام ایجاد کرد که همین تشنگی باعث ارتباط بیشتر هشام با امام و در نتیجه مذهب حق آوردن هشام بود. همین مفهوم در مورد مکالمه اول حضرت خضر و حضرت موسی دیده می‌شود که ابتدائاً حضرت خضر از پذیرش همراهی حضرت موسی امتناع می‌کند و با اصرار حضرت موسی اجازه می‌دهند.

۶. نتیجه‌گیری

تربیت مبتنی بر فرانامه یکی از روش‌هایی است که انبیاء و معصومین (علیهم السلام)، در امر تربیت از آن استفاده کرده و آیات و روایات فراوانی در این زمینه آمده است. از جمله آنها، آیاتی است که در مورد حضرت ابراهیم و نوع مواجهه تربیتی با قوم خود بوده که در قضیه پرستش ستارگان و همچنین شکستن بت بزرگ نمودار است. همچنین آیاتی که درباره داستان حضرت موسی و حضرت خضر (علیهم السلام) آمده است.

روایاتی که در آنها تربیت مبتنی بر فرانامه صورت گرفته است نیز مانند ماجرای مفضل و کبوتر بازها، جذب هشام توسط امام صادق، جذب نواده عمر توسط امام کاظم و همچنین داستان معروف موعظه اخلاقی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در ماجرای جمع کردن هیزم‌ها از جمله موارد تربیت مبتنی بر فرانامه است که در روایات آمده است.

هدف از تربیت مبتنی بر فرانامه آن است که متربی اگر اثر تربیتی را قبول نکرده، یا اینکه اثری که قبول می‌کند سطحی بوده و نیاز به عمق بیشتری در اثر گذاری است و یا اینکه خود آموزه و یا اثر تربیتی از

اهمیت بسزایی برخوردار است که شایسته نیست به صورت عادی صورت بگیرد، مربی از فرمانامه استفاده کرده و اثر تربیتی را به مربی رسانده و عمق بخشی نماید. در استفاده از فرمانامه در امر تربیت، مربی هم می تواند یک فرد یا گروه باشد و هم می تواند مردم یک جامعه باشد که حاکم در اینجا در نقش مربی ظاهر شده است. از طرف دیگر فرمانامه می تواند با عاملیت مستقیم مربی طرح و اجرا شود و یا اینکه با آینده نگری که مربی دارد و ایفای نقش در بزنگاه ها این کار را کند و عاملیت اصلی در اجرای فرمانامه نداشته باشد.

در فرمانامه هایی که بیان شد اصول و روش های تربیتی ویژه ای استفاده شده است که عبارت است از اصل تدریج در گام های فرمانامه، اصل رفتن با مربی، اصل در نظر گرفتن توان مخاطب و همچنین روش استفاده از نقطه ثقل شخصیتی و روش تشنه سازی که در فرمانامه های بیان شده استفاده شده است.

منابع

* قرآن کریم.

- ابن فارس، احمد (۱۳۹۹ق). معجم مقاییس اللغة، بیروت: دار الفکر.
- اعرافی، علیرضا، موسوی، نقی، و کاظمی، عنایت الله (۱۴۰۱). تبیین اصل رفق و مدارا و بررسی مفاهیم مرتبط با آن در نظام تعلیم و تربیت اسلامی، نشریه تربیت متعالی ۱(۳)، ۸-۲۸.
- صادقی فسائی، سهیلا، و عرفان منش، ایمان (۱۳۹۴). مبانی روش شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی؛ مورد مطالعه: تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی، فصلنامه علمی-پژوهشی راهبرد فرهنگ ۸(۲۹)، ۵۲-۲۶.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم.
- طبرسی، فضل (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ سوم.
- کاظمی، عنایت الله، شکوری، حسن، و تلخابی، مجید (۱۴۰۱). تبیین اصل رعایت تدریج در تربیت از دیدگاه فقه تربیتی، دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی ۹(۱۱)، ۱۹۵-۲۱۹.
- کشی، محمد (۱۴۰۹). اختیار معرفة الرجال، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد، چاپ اول.
- کلینی، محمد (۱۴۰۷). الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
- گروه واژه‌گزینی (۱۳۹۲). فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان، تهران: انتشارات فرهنگ زبان و ادب فارسی، چاپ اول.
- عالمزاده نوری، محمد (۱۴۰۰). آشنایی با فقه اخلاق در آمدی بر دانش اخلاق اجتهادی و استنباطی، قم: انتشارات خلق، چاپ اول.
- مایر، فردریک (۱۳۹۸). ترجمه فیاض، علی اصغر، تاریخ اندیشه های تربیتی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، چاپ چهارم.
- مفید، محمد (۱۴۱۳). المقنعة، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول.
- مطهری، مرتضی (بی تا). مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا

- منتصری، محمدعلی، بادیه پیمای جهرمی، زهره، شادفرد، زهرا، پیشگر، زهرا، و تقی زاگاهزاده، محبوبه (۱۴۰۲). ارزیابی اثربخشی آموزش مبتنی بر سناریو به دوروش حضوری و ترکیبی بر یادگیری دانشجویان اتاق عمل، فصلنامه پژوهش در آموزش علوم پزشکی ۱۵(۴)، ۳۳-۴۱.
- مؤمنی‌راد، اکبر، علی‌آبادی، خدیجه، فردانش، هاشم، و مزینی، ناصر (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج، فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی ۴(۱۴)، ۶۷-۹۴.
- هاشمی، حسین (۱۳۸۸). چیستی و اهداف تربیت، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، شماره ۵۹ و ۶۰، ۳۰-۷۱.
- نوزرپورشمی، منیژه، انصاری مطلق، فاطمه، و قاسمی‌زاده، مریم (۱۴۰۲). بررسی نقش آموزش مبتنی بر سناریو در تقویت یادگیری دانش‌آموزان، اولین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت، تعلیم و تربیت در آموزش و پرورش.

References

- The Holy Quran.
- Abu Shaban, S. S., & Shaat, M. A. (2022). A scenario-based learning approach for enhancing Al-Azhar University-Gaza student-teachers' TEFL practices in inclusive education classes. *Journal of Language Teaching and Research*, 13(4), 740-748. <https://doi.org/10.17507/jltr.1304.06>
- A'rafi, A., Mousavi, N., & Kazemi, E. (2022). Explaining the principle of gentleness and tolerance and examining its related concepts in the Islamic education system. *Journal of Higher Education*, 1*(3), 8-28. [In Persian]
- Farhangestan-e Zaban va Adab-e Farsi. (2013). *Farhang-e vazheha-ye mo-savvab-e Farhangestan* [Dictionary of approved words by the Academy]. Tehran: Farhang-e Zaban va Adab-e Farsi Press. [In Persian]
- Ibn Babawayh, M. (1982). *Ma'ani al-akhbar*. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom. [In Persian]
- Ibn Fāris, A. (1979). *Mu'jam maqāyīs al-lughah*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Persian]
- Jawaharlal, J., Shih, A., & Schrader, P. G. (2004). Scenario-based learning approach in teaching statics. *American Society for Engineering Education Annual Conference and Exposition*, 9(1), 45-72. https://www.researchgate.net/publication/237244689_Use_of_Scenario-Based_Learning_Approach_in_Teaching_Statics

- Kazemi, E., Shokouhi, H., & Talkhabi, M. (2022). Explaining the principle of observing gradualism in education from the perspective of educational jurisprudence. *Biannual Journal of Studies in Educational Jurisprudence*, 9(11), 195-219. [In Persian]
- Kashi, M. (1988). *Ikhtiyar ma>rifat al-rijal*. Mashhad: Mashhad University Press. [In Persian]
- Kulayni, M. (1986). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Persian]
- Lamnina, M., & Chase, C. C. (2019). Developing a thirst for knowledge: How uncertainty in the classroom influences curiosity, affect, learning, and transfer. *Contemporary Educational Psychology*, 59, 101785. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2019.101785>
- Livia, V. (2017, September 9). Why educators should consider scenario-based learning. NEOLMS Blog. <https://blog.neolms.com/educators-consider-scenario-based-learning/> (Accessed September 9, 2020)
- Makarim Shirazi, N. (1995). *Tafsir-e Nemuneh**. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Persian]
- Mariappan, J., Shih, A. & Schrader, P. S. (2004). Scenario-Based Learning in Teaching Statics. American Society, Engineering Education Annual Conference and Exposition, American Society for Engineering Education.
- Marianna Lamnina , Catherine C. Chase (2019). Developing a thirst for knowledge: How uncertainty in the classroom influences curiosity, affect, learning, and transfer, *Contemporary Educational Psychology*, Volume 59, No. 4, pp. 76-98
- Mofid, M. (1992). *Al-Muqni'ah*. Qom: Al-Mu'tamar al-'Alami li-Alfiyat al-Shaykh al-Mufid. [In Persian]
- Montaseri, M., Badiyehpimeyeh Jahromi, Z., Shadfard, Z., Pishgar, Z., & Taghizadeh Ghahe, M. (2023). Evaluating the effectiveness of scenario-based education in both in-person and blended methods on the learning of operating room students. *Journal of Research in Medical Education*, 15*(4), 33-41. <https://journals.sbmu.ac.ir/jrme/article/view/41715> [In Persian]
- Mo'meni Rad, A., Aliabadi, Kh., Fardanesh, H., & Mazini, N. (2013). Qualitative content analysis in the tradition of research: Nature, stages, and validity of results. *Educational Measurement Quarterly*, 4(14). [In Persian]

- Nowroozpoor Shami, M., Ansari Motlagh, F., & Ghasemizadeh, M. (2023). Investigating the role of scenario-based education in enhancing student learning. The First International Conference on Management, Education and Training Research in Education. [In Persian]
- Sadeghi Fasaee, S., & Erfanmanesh, I. (2015). Methodological foundations of documentary research in social sciences; Case study: The effects of modernization on the Iranian family. *Rahbord-e Farhang Quarterly*, 8(29). [In Persian]
- Sumer S. Abu Shaaban & Mohamed A. Shaat (2022) A Scenario-Based Learning Approach for Enhancing Al-Azhar University-Gaza Student-Teachers' TEFL Practices in Inclusive Education Classes, *Journal of Language Teaching and Research*, Vol. 13, No. 4, pp. 740-748, July 2022
- Tabataba'i, M. H. (1997). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom. [In Persian]
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Nasir Khosrow Publications. [In Persian]
- Taneri, A. (2018). Scenario-based case study method and the functionality of the section called 'from production to consumption' from the perspective of primary school students. *Asian Journal of Education and Training*, 4(1), 56-61. <https://doi.org/10.20448/journal.522.2018.41.56.61>